

Sonaxanım Niyazi qızı Zaliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sonazva@gmail.com

CƏNUB-ŞƏRQİ ŞİRVAN DÜZÜNÜN TORPAQ VƏ BİTKİ ÖRTÜYÜNÜN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Cənub-Şərqi Şirvan düzü, torpaq örtüyü, bitki örtüyü, şoranlıq, biotoplar*

Main features of soil and plant cover of South-Eastern Shirvan plain

Summary

The article discusses the main soil types of the South-Eastern Shirvan plain, the dominant plant groups and their main features. The main environmental problems of the region's soils are salinization and oil pollution in some areas. One part of the territory of the plain is Shirvan National Park. The study of soil and vegetation of the South-Eastern Shirvan plain is important not only in terms of plant formations, but also for the population of the fauna of the National Park. In particular, many plant species in the area are the main food for herds of gazelles.

Key words: *South-Eastern Shirvan plain, ground cover, plant cover, salt-ridden lands, biotopes*

Giriş

Cənub-Şərqi Şirvan düzü Kür-Araz depressiyasının şimal-şərq qurtaracağı olub, tektonik cəhətdən Qaraçala sinklinalına uyğun gəlir. Düzənliyin sahəsi 1800 km²-ə bərabərdir. Ərazisinin böyük hissəsi Salyan rayonuna daxildir. Düz palçıq vulkanlarının yayıldığı ərazilərdəndir. Bəndovan, Durovdağ, Göytəpə və s. palçıq vulkanları vardır. İqlimi əsasən yayı quraq keçən mülayim-isti, yarımsəhra və quru-çöl iqlimidir. Cənub-şərqi Şirvan düzünün bir hissəsini Şirvan milli parkı əhatə edir. Məlum olduğu kimi günəş enerjisi biosferdə gedən bütün təbii proseslərin baş verməsi üçün əsas istilik mənbəyi rolunu oynayır. Onun rolu və əhəmiyyəti təbii landşaftların formalaşmasında eləcə də insanın təsərrüfat fəaliyyəti istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsində son dərəcə böyükdür. Burada günəş parıltılı saatların miqdarı düz, səpələnən və ümumi radiasiyanın intensivliyi xüsusi rol oynayır. Ümumiyyətlə, Kür-Araz ovalığında günəşli saatların davamiyyəti ildə 2200-2400 saatdır. Günəş enerjisinin belə çox olması Cənub-Şərqi Şirvan düzündə müxtəlif istiliksevən bitkilərin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Əsas hissə

Cənub-Şərqi Şirvan düzü Kür-Araz depressiyasının şimal-şərq qurtaracağı olub, tektonik cəhətdən Qaraçala sinklinalına uyğun gəlir. Düzənliyin sahəsi 1800 km²-ə bərabərdir. Düzənlik üst pliosen və dördüncü dövrün dəniz və allüvial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Cənub-Şərqi Şirvan düzü - Kür çayının sol sahilində, Kür çayı ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yerləşir. Şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnmişdir. Qərb və cənub sərhədləri boyu axan Kür çayı onu Muğan və Salyan düzlərindən ayırır. Düzənliyin ərazisi əsasən okean səviyyəsindən aşağıda (-26 m-dək) yerləşir. Ərazisinin böyük hissəsi Salyan rayonuna daxildir. Düz palçıq vulkanlarının yayıldığı ərazilərdəndir. Bəndovan, Durovdağ, Göytəpə və s. palçıq vulkanları vardır. İqlimi əsasən yayı quraq keçən mülayim-isti, yarımsəhra və quru-çöl iqlimidir. Baş Şirvan kollektoru düzənliyin ərazisindən keçir. Cənub-Şərqi Şirvan düzü Yuxarı Şirvan kanalının qidalandırdığı çala göllərinə sahibdir. Ərazisində Şirvan Milli Parkı yerləşir. Çöl, yarımsəhra landşaftına sahibdir. Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi mürəkkəb geomorfoloji quruluşu ilə xarakterizə olunur. Cənub-şərqi Şirvan düzünün bir hissəsini Şirvan milli parkı əhatə edir. Milli park ərazisi şimaldan Baş Şirvan kollektoru, şərqdən Xəzər dənizi, qərbdən isə Bakı-Lənkəran şosse yolu ilə əhatələnmişdir. Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi özünün genetik və morfoloji əlamətlərinə görə şimal-şərqi öndağlıq və cənub-qərb düzənliyi rayonlarına bölünür. Şirvan Milli Parkı ərazinin cənub-qərb düzənlik hissəsində yerləşir və müxtəlif genetik süxur komplekslərindən təşkil olunaraq meyilli səthə malikdir.

Cənub-Şərqi Şirvan düzünün torpaqları əsasən qonur yarımsəhra, boz-qonur, çəmən-boz və çəmən-bataqlıq tiplərindən ibarət olub, eyni zamanda onlar şorlaşma dərəcəsinə və mexaniki tərkibinə görə bir sıra yarım tip və növlərə bölünürlər.

Cənub-Şərqi Şirvan düzü ərazisində yerləşən Şirvan Milli Parkının mərkəzində Çala göl yerləşib, kollektorların suları ilə qidalanır, parkın ərazisindən kanallar keçir. Bütün tip və yarım tip torpaqlarda humusun miqdarı 3,8% təşkil edir, onlar məhsuldarlığına və başqa əsas göstəricilərinə görə fərqlənirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, baxılan ərazidə torpaq örtüyü kifayət qədər böyük məkanda təkrar şorlaşmağa, bəzi yerlərdə isə bataqlaşmağa məruz qalmışdır. Ərazinin hidrogeoloji rejimi pozulmuş, xüsusən şoranlıq olan yerlərdə torpağın strukturu dağılmış və onun ekoloji xüsusiyyətləri mənfiyə doğru dəyişmişdir. Əsas səhra biotopları tam bağlanmış örtük yaradır, aralarda şoranlıq və qumlu çatlar müşahidə olunur.

Cədvəl 1.

Əsas torpaq tiplərinin sahəsi və məhsuldarlıq parametrləri

Nö	Torpağın adı	Sahə (ha)	Humus
1.	Boz	8730,12	1,6-2,0
2.	Açıq boz	27795,70	1,2-1,5
3.	Çəmən		2,0-3,8
4.	Çəmən-bataqlı	2150,59	1,2-1,4
5.	Şoran	14193,26	0,3-0,8
6.	Qumluqlar (qumluca)	457,10	
	<i>Digər torpaqlar</i>	<i>1047,03</i>	
	<i>Ümumi sahə</i>	<i>54373,80</i>	

Cənub-Şərqi Şirvan düzünün torpaqları tip və yarım tiplərin taksonlar səviyyəsində sinifləndirilmişdir. Bu ayırmanın əsasında mexaniki tərkib, bataqlıq və şoranlıq durur.

Cənub-Şərqi Şirvan düzünün və onun ətraf ərazisində torpağın əhəmiyyətliyi və həssaslığı üç qradasiyada aparılmışdır: yüksək, orta və aşağı. Onlar mexaniki tərkibə uyğun olaraq göstərilmişdir. Bunula yanaşı torpağın tip, yarım tip, məhsuldarlıq, bonitet, fiziki-kimyəvi xassələr və mexaniki tərkib də nəzərə alınmışdır. Müvafiq konturların nömrələri aşağıdakılardır:

1. Gilli
2. Ortagilli
3. Ağırilli
4. Qumlu

Təqdim olunmuş təsnifatda torpaq taksonlarının bütün səciyyəvi tip və yarım tipləri mexaniki tərkib şkalasına, şoranlıq, bataqlıq və başqa edafik göstəricilərinə görə diaqnostik xüsusiyyətə malikdir. Ancaq, aerokosmik şəkillərin analizi göstərir ki, boz torpaqlar üçün əsas deşifrə əlaməti açıq-boz, şoranlıq üçün isə açıq tondur.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq-ekoloji baxımdan ən gərgin yerlərdən hesab olunan Babazənən, Cənubi Kürsəngi neft yataqları və Durovdağ palçıq vulkanı düz ərazisində yerləşir. Bu yerlərdə torpaqlar neftlə çirklənmişdir.

Bitki örtüyü ceyranların məskunlaşması və populyasiyası üçün əsas və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Düzənlik və onun ətraf ərazilərində aşağıdakı bitki tiplərinə rast gəlinir (Q.Prilipko, 1970):

- Səhra tipi şoranlıqlarda inkişaf etmiş qaraşoranlı, şahsevdili, duzlaq çoxanlı formasiyalar ilə örtülmüşdür. Qaraşoranlı bitkilər parkın ərazisini 40%-də yayılmışdır:

- Səhra tipli bitki örtüyü bir neçə formasiya yaradır. Onların içərisində çərənli-şahsevdili formasiyanı səhra bitkisindən yarım səhra bitkisinə keçid kimi adlandırmaq olar. Yovşanlı-efemerli formasiya ən zəngin növ tərkibinə malikdir, ərazinin 40%-ni tutur.

- Çəmən tipli bitki örtüyü relyefin rütubətli çökəkliklərində inkişaf etmişdir. Ot örtüyü iki yarusludur. Birinci yarusun hündürlüyü 60-70 sm-ə çatan dəvə tikanlı, ikinci yarusu isə 10-15 sm hündürlüklü qaçan çayır otları təşkil edir. Hərdən buraya yarım səhra sahələrindən daxil olmuş ətirli yovşanlılara rast gəlinir.

Cənub-Şərqi Şirvan düzünün landşaftı əsasən qunt və səth suları ilə formalaşır. Dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyin azlığı, axının zəif sürəti landşafta suyun güclü təsirini sübut edir. Bununla belə qunt sularının səviyyəsinə Xəzər dənizinin tərəddüdləri də təsir göstərir. Bu amil düzənlik ərazinin bitki və heyvanat aləminin tərkibində xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Düzənlik ərazisində ali bitkilərin 157 tipi aşkar edilmişdir. Onlar 116 cinsə və 35 ailəyə daxildir. 157 ali bitki tipindən 7-i endemik növə aiddir.

Tiplərin və biotopların ekoloji qruplarda əhəmiyyətini analiz edən zaman, yerlərdə bitkinin rütubətlə təminatı nəzərə alınan zaman bəlli olmuşdur ki, 72 növ və yaxud bütün növlərin 45,9%-i kserofitdir. İkinci yerdə mezokserofitlər – 30,6%, üçüncü yerdə mezofitlər – 17,8% durur, hidrofritlər isə cəmi 5,7% təşkil edir.

Cədvəl 2.

Relikt və endemik bitkilərin növ tərkibi, həyat formaları və areallarının coğrafi tipləri

<i>Bitki növlərinin və ailələrinin adı</i>	<i>Həyat formaları</i>	<i>Areallarının coğrafi tipləri</i>
Bakı cuzğunu, Ailə <i>Polygonocea</i> Juss. <i>Calligonum bakuense</i> Litv.	Kol Azərb. endemi.	Cənubi Qafqaz
Ailə. <i>Chenopodiaceae</i> Vent. Dağ şoragəsi (gengiz), <i>Salsola nodulosa</i> (Moq.)	Kolcuq Qafqazın endemi.	Cənubi Qafqaz
Hirkan gəvəni, Ailə. <i>Fabaceae</i> Lindl. <i>Astragalus hyrcanus</i> Pall.	Yarımkol Qafqazın endemi.	Cənubi Qafqaz
<i>A.Cmebena</i> A.Stevenianus Dc.	Çoxillik ot Qafqazın endemi.	Mərkəzi Qafqaz
Səhra acıqovuğu <i>Taraxacum desertorum</i> Schischk	Çoxillik ot Azərb. endemi.	Qafqaz
Qafqaz yoncası, Ailə. <i>Asteraceae</i> <i>Dumort. Medicado caucasica</i> Vass.	Yarımkol Azərb. endemi.	Cənubi Qafqaz
Yarıcılpaq şeytanqanqalı <i>Carduus seminudus</i> Bieb.	İki illik ot Qafqazın endemi.	Aralıq dənizi

Müxtəlif bitki növlərinin inkişafında FFR-nın (fəal fotosintetik radiasiya) çox əhəmiyyətli rolu vardır. FFR-nın illik miqdarı ŞMP ərazisində 60-64 kkal/sm² arasında dəyişir. Günəş istiliyinin daha çox toplandığı aprel-oktyabr aylarında ümumi FFR-nın miqdarı ərazidə 50-54 kkal/sm²-a qədər müşahidə edilir (Ə.C. Öyyubov, 1993).

Cənub-Şərqi Şirvan düzündə müşahidə edilən quru-isti küləklər ərazidə onsuz da, çox kasıb olan bitki örtüyünün inkişafına və yayılmasına mənfi təsir göstərir. Belə quru-isti küləklərin (ağ yel) və ən çox iyun-iyul aylarında təkrarlanması müşahidə edilir.

Yayılma sahəsinə görə qaraşoranlı – şahsevdi biotop tipləri üstünlük təşkil edir, efemerli-kəngizli növ kiçik əraziləri tutur, şoranlı torpaqlarda rast gəlinir. Öz tip tərkibinə görə bu bitkilər əsasən qaraşoranlı – xəzərsahili şahsevdi, efemerli-kəngizli və dənli (efemerlər və efemeroidlər), bəzi yerlərdə ceyranlar tərəfindən yaxşı yeyilən və qış mövsümündə qış otlaqları kimi istifadə olunan, paxla və müxtəlif otlardan ibarətdir. Bitki örtüyü rəşadətli istifadə olunmadığından yaxşı yem bitkiləri məhv olur, yeyilməyən, ziyanverən və zəhərli alaq bitkiləri ərazidə inkişaf edir.

Dənizsahili-qumlu fitosenozlarda bakı cuzqunu, hirkan astraqalı kimi endemik və reliktlərlə rast gəlinir, onlar az şəkildə bitirlər və antropogen təsir nəticəsində yoxolma həddinə çatmışlar. Belə təsir Şirvan Milli Parkı ərazisindəki ceyran və quşlar üçün təhlükə yaradır.

Kür-Araz çökəkliyi və Cənub-Şərqi Şirvanın bütün düzənliklərində yayılmış qələvili boz torpaqlarda *Artemisia formasıyası* və onun yarımqrupları bitir. Burada *Salsola dpp.* Formasiyasıda müxtəlif növlərdə bitir. Duzluğu az olan boz torpaqlarda bitki örtüyündə üstünlük *Salsola dendriodes* formasiyasındadır.

S. Şmidtin (2005) fikrincə Cənub-Şərqi Şirvan düzündə bütün ərazisini bu və ya digər bitki formasiyası ilə identifikasiya etmək olmaz. Düzənliyin mərkəzi hissəsini o yarımsəhra kimi müəyyənləşdirir və fərz edir ki, digər hissələrin bitgisi isə daha çox çöl bitgisinə oxşayır. Cənub-Şərqi Şirvan düzündə səhra növlü bitkilər adətən aşağıdakı assosiasiyalara bölünür: 1. *Halocnemum*; 2. *Halostachyetum* və 3. *Salicornietum*. Hər üç formasiya şoranlıq və duzlanmış torpaqlarda bitir. Park və onun ətraf ərazilərində yarımsəhra formasiyaları aşağıdakı assosiasiyalarda təmsil olunur: 1. *Suaedetum*; 2. *Artemisieto-Petrosimometum*; 3. *Artemisieto-Ephemeretum*; 4. *Artemisieto-Salsolietum dendroidis*; 5. *Psammophytetum*; 6. *Grasses- Annual Ephemeretum* (Əliyev və Hacıyev, 1986).

Su ilə yaxşı təmin olunmuş yerlərdə, məsələn Çala gölün və kollektorların ətraflarında, *tamarix sp.* kolları bitir. Onların otlaq əhəmiyyəti aşağıdır, və ceyranlar onlardan qaçır. Amma, bu bitkilər göl və onun ətrafında yaşayan quşlar üçün həyat mənbəyi hesab edilir. Qrunt sularının səviyyəsi hündür olan yerlərdə hidrofil bitkilərə (məsələn, *Phragmites sp.*) rast gəlinir.

Nəticə

1. Ərazinin torpaq örtüyünün əsas ekoloji problemləri sırasında torpaqların şorlaşması, torpaq eroziyası və bəzi hissələrdə torpaqların neftlə çirklənməsi durur. Qeyd etmək lazımdır ki, baxılan ərazidə torpaq örtüyü kifayət qədər böyük məkanda təkrar şorlaşmağa, bəzi yerlərdə isə bataqlaşmağa məruz qalmışdır. Torpaq-ekoloji baxımdan ən gərgin yerlərdən hesab olunan Babazənən, Cənubi Kürsəngi neft yataqları və Durovdağ palçıq vulkanı düz ərazisində yerləşir. Bu yerlərdə torpaqlar neftlə çirklənmişdir.

2. Bitki örtüyü rəşional istifadə olunmadığından yaxşı yem bitkiləri məhv olur, yeyilməyən, ziyanverən və zəhərli alaq bitkiləri ərazidə inkişaf edir. Dənizsahili-qumlu fitosenozlarda bakı cuzqunu, hirkan astraqalı kimi endemik və relikt növlərə rast gəlinir, onlar az şəkildə bitirlər və antropogen təsir nəticəsində yoxolma həddinə çatmışlar. Belə təsir Şirvan Milli Parkı ərazisindəki ceyran və quşlar üçün təhlükə yaradır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov R.M. "Azərbaycanda landşaft planlaşdırılması (ilk təcrübə və tətbiq)", Bakı, 2009, 142s.
2. Abduev M.R. "Şirvan düzü torpaqlarının şoranlaşması və onunla mübarizə tədbirləri", Bakı, 2003.
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. "Aqroekologiya" Bakı: Elm, 2010, 551 s.
4. Qəribov Y.Ə. "Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftlarının optimallaşdırılması" (Monoqrafiya) Bakı: AzTU 2012, 187s.
5. Гарибов Я.А. Антропогенное изменение естественных ландшафтов Ширванской равнины и пути их дальнейшей рациональной реконструкции: Автореферат канд.дисс.Баку, 1982.

Rəyçi: c.e.d., prof. Y.Ə.Qəribov

Göndərib: 08.04.2021

Qəbul edilib: 14.04.2021